

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό προήλθε από τη σύγκλιση δύο αλληλοσυμπληρούμενων εγχειρημάτων: Αφενός αποτελεί μετεξέλιξη και ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών μου σημειώσεων για το μάθημα της «Περιβαλλοντικής Ηθικής και Εκπαίδευσης» που διδάσκω συστηματικά στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών από το 2005, αφεντέρου συνιστά περαιτέρω επεξεργασία των γραπτών συνεισφορών μου για την πολιτική οικολογία στην Ελλάδα, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί είτε σε πρακτικά συνεδρίων είτε σε διάφορα περιοδικά και διάφορες εφημερίδες που έχουν κατά καιρούς δείξει αυξημένη ευαισθησία για το συγκεκριμένο θέμα.

Η ένταση με την οποία εμφανίζονται οι συνέπειες της περιβαλλοντικής κρίσης, όπως η κλιματική αλλαγή, αλλά και η διογκούμενη έκταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων στην καθημερινή ζωή των πολιτών, όπως και στην κεντρική πολιτική σκηνή (εξορύξεις, διαχείριση ενέργειας κ.λπ.), με ώθησαν να προσπαθήσω να συμπεκνώσω τις γνώσεις και τα προσωπικά βιώματα μιας μεγάλης χρονικά περιόδου της ζωής μου σε συγκροτημένο γραπτό λόγο.

Το βιβλίο αυτό αφιερώνεται στη μνήμη ενός ακριβού μου φίλου που χάθηκε εξαιτίας της επάρατου νόσου άδικο και άκαιρα, του καθηγητή Ευθύμη Παπαδημητρίου. Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου υπήρξε μέντοράς μου στην Περιβαλλοντική Φιλοσοφία και παράλληλα μου έδειξε στην πράξη τι εννοούσε ο Γκράμσι όταν έγραφε για τον «οργανικό διανοούμενο».

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Δρα Γιάννα Κατσιμπούρα και τον Δρα Μάνο Σκούφογλου για την κριτική ανάγνωση και τα εύστοχα σχόλια, που συνετέλεσαν τα μέγιστα στη βελτίωση του αρχικού κειμένου, καθώς και τον Δρα Αχιλλέα Μανδρίκα, ο οποίος με ιδιαίτερο αίσθημα ευθύνης συνεπικούρησε στη διδασκαλία του μαθήματος

και με τα σχόλιά του συνέβαλε στη διαμόρφωση αυτού του κειμένου.

Εξυπακούεται ότι κάθε αβλεψία ή πραγματολογικό ολίσθημα, όπως και οι ιδέες, αντιλήψεις και κριτικές επισημάνσεις σε υπάρχουσες θεωρίες, είναι αποκλειστική ευθύνη του συγγραφέα.

Κώστας Σκορδούλης
Αθήνα, καλοκαίρι 2019

1

Περιβαλλοντική Ηθική: Ιστορική επισκόπηση

Η Περιβαλλοντική Ηθική αποτελεί κλάδο της Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας: είναι η συστηματική διερεύνηση των ηθικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπινων όντων και του φυσικού τους περιβάλλοντος. Η Περιβαλλοντική Ηθική προϋποθέτει ότι οι ηθικοί κανόνες δύνανται και σε τελική ανάλυση καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά προς τον φυσικό κόσμο. Όμως, μια θεωρία Περιβαλλοντικής Ηθικής θα πρέπει να προχωρήσει παραπέρα, να εξηγήσει ποιοι είναι αυτοί οι κανόνες, απέναντι σε ποιους και σε τι οι άνθρωποι έχουν ευθύνες, καθώς και να καταστήσει σαφές πώς αιτιολογούνται αυτές οι ευθύνες.

Η σύγχρονη Περιβαλλοντική Ηθική εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν δημοσιεύονται δύο σημαντικά άρθρα: το άρθρο του Lynn White¹ «Οι Ιστορικές Ρίζες της Οικολογικής μας Κρίσης» και το άρθρο του Garrett Hardin² «Η Τραγωδία των Κοινών». Αναμφισβήτητα, πάντως, τη μεγαλύτερη επιρροή στο αναδυόμενο ρεύμα σκέψης είχε το άρθρο «Ηθική της Γης» του Aldo Leopold³, το οποίο γράφτηκε αρχικά το 1949, έγινε όμως ευρύτερα γνωστό τη δεκαετία του 1970.

Η γενικότερη ακαδημαϊκή δραστηριότητα τη δεκαετία του 1970 αναλώθηκε σε συζητήσεις γύρω από τα άρθρα των White και Hardin. Οι συζητήσεις αυτές ήταν περισσότερο ιστορικού και θεολογικού χαρακτήρα και όχι τόσο φιλοσοφικές. Οι φιλόσοφοι, καθ'

1. Lynn White, «The Historical Roots of our Ecologic Crisis», *Science* 155 (March 10, 1967): 1203-7.

2. Garrett Hardin, «The Tragedy of the Commons», *Science* 162 (December 1968): 1243-8.

3. Aldo Leopold, «Land Ethic», στο *A Sand Country Almanac and Sketches Here and There*, New York: Oxford University Press, 1949.

όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, παρέμειναν στο περιθώριο, προσπαθώντας να προσδιορίσουν πώς θα έπρεπε να ήταν το νέο πεδίο που αργότερα θα ονομαζόταν Περιβαλλοντική Ηθική.

Το 1972 οργανώθηκε το πρώτο φιλοσοφικό συνέδριο για περιβαλλοντικά ζητήματα, τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν το 1974 με τίτλο «Φιλοσοφία και Περιβαλλοντική Κρίση».

Το 1973, στο 15ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, ο Richard Routley-Sylvan έδωσε μια διάλεξη με τίτλο «Υπάρχει ανάγκη για μια νέα, Περιβαλλοντική Ηθική;»⁴. Έναν χρόνο αργότερα, ο John Passmore⁵ έγραψε το «Η Ευθύνη του Ανθρώπου απέναντι στη Φύση» όπου, απαντώντας στον Routley, υποστήριξε ότι δεν υπάρχει καμία ανάγκη για την ύπαρξη της Περιβαλλοντικής Ηθικής.

Για πολλά χρόνια, μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι υποστηρικτές της Περιβαλλοντικής Ηθικής προσπάθησαν να απαντήσουν και να οριοθετηθούν απέναντι στον Passmore.

Το 1975, στο έγκριτο φιλοσοφικό περιοδικό *Ethics*, δημοσιεύτηκε το άρθρο του Holmes Roston⁶ «Υπάρχει μια Οικολογική Ηθική;». Ήταν η πρώτη φορά που άρθρο τέτοιου είδους δημοσιεύτηκε σε ένα καθιερωμένο περιοδικό φιλοσοφίας.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, το περιοδικό *Inquiry*, το οποίο ίδρυσε ο Νορβηγός φιλόσοφος Arne Naess (εξέχουσα φυσιογνωμία του κινήματος της Βαθιάς Οικολογίας), ήταν αυτό που κατεξοχήν δημοσίευε άρθρα τα οποία αναφέρονταν στην Περιβαλλοντική Ηθική.

Τα πράγματα πήραν διαφορετική τροπή όταν, το 1979, κυκλοφόρησε από τον Eugene C. Hargrove το περιοδικό *Environmental Ethics*. Ο τίτλος του περιοδικού κατέστη και τίτλος του νεοσύστατου φιλοσοφικού κλάδου.

Στα πέντε πρώτα χρόνια του περιοδικού, ένα γενικότερο κλίμα

4. Richard Sylvan [Routley], «Is there a Need for a New, an Environmental Ethic?», *Proceedings of the XV World Congress of Philosophy*, no.1, Sofia, Bulgaria, 1973, 205-10.

5. John Passmore, «Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions», New York: Charles Scribner's Sons, 1974.

6. Holmes Rolston III, «Is There an Ecological Ethic?», *Ethics: An International Journal of Social and Political Philosophy* 85, 1975, σελ. 93-109.

ευνόησε την ανάπτυξη του διαλόγου γύρω από θέματα που αφορούσαν τη σχέση της Περιβαλλοντικής Ηθικής με τα δικαιώματα των ζώων. Όμως, μετά την πάροδο κάποιου διαστήματος, η ηθική των δικαιωμάτων των ζώων απέκτησε τα δικά της περιοδικά (*Ethics and Animals* και αργότερα *Between the Species*) και αποτέλεσε αυτόνομο κλάδο.

Τη δεκαετία του 1980 έλαβε χώρα μια αναβάθμιση του πεδίου με την έκδοση αρκετών βιβλίων και εμπεριστατωμένων μελετών. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα έργα των Robin Attfield⁷ (το βιβλίο του αποτελεί την πρώτη λεπτομερή αντιπαράθεση στα όσα υποστήριξε ο Passmore), Paul Taylor⁸, Holmes Rolston⁹, Mark Sagoff¹⁰, Eugene Hargrove¹¹, J. Baird Callicot¹² κ.ά.

Το 1989 εκδόθηκε το περιοδικό *Earth Ethics Quarterly*, το οποίο τώρα πλέον αποτελεί έκδοση του «Center for Respect for Life and Environment» και ασχολείται περισσότερο με θέματα αειφόρου ανάπτυξης.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ιδρύθηκε η «International Society for Environmental Ethics» και το 1992 εμφανίστηκε το δεύτερο έγκριτο περιοδικό του κλάδου, το *Environmental Values*. Το τρίτο περιοδικό στον τομέα, με τίτλο *Ethics and the Environment*, ξεκίνησε την έκδοσή του το 1996, και έναν χρόνο αργότερα ιδρύθηκε η δεύτερη σχετική διεθνής εταιρεία, η «International Association for Environmental Philosophy».

Τη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το φιλοσοφικό στο πολιτικό πεδίο. Αυτό οφείλεται

7. Robin Attfield, *The Ethics of Environmental Concern*, 2nd Edition. Athens: University of Georgia Press, 1991. Βλέπε επίσης του ίδιου συγγραφέα: *Environmental Ethics: an overview for the 21st century*, Malden, MA: Polity, 2003.

8. Paul Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.

9. Holmes Rolston III, *Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World*, Philadelphia: Temple University Press, 1988.

10. Mark Sagoff, *The Economy of the Earth*, New York: Cambridge University Press, 1990.

11. Eugene C. Hargrove, *Foundations of Environmental Ethics*, Eaglewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1989.

12. J. Baird Callicot, *In Defence of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, Albany: State University of New York Press, 1989.

στη συνειδητοποίηση του μεγέθους της οικολογικής κρίσης που απειλεί τον πλανήτη αλλά και στην ανάπτυξη του κινήματος της πολιτικής οικολογίας, των «πράσινων κομμάτων», που έκανε αισθητή την παρουσία του στην κεντρική πολιτική σκηνή τουλάχιστον των αναπτυγμένων χωρών του δυτικού κόσμου.

Πράγματι, ελάχιστοι αμφισβητούν το μέγεθος της οικολογικής κρίσης την οποία αντιμετωπίζουμε σήμερα. Η απορρύθμιση των οικολογικών συστημάτων, η εκτεταμένη ρύπανση, η απειλή για τους ανανεώσιμους πόρους, η εξάντληση των μη ανανεώσιμων πόρων παγκοσμίως, αλλά και, γενικότερα, η ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ποιότητας της ζωής έχουν καταστήσει έκδηλες τις οικολογικές επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης τα τελευταία 30 χρόνια.

Η συνειδητοποίηση των οικολογικών επιπτώσεων εξαιτίας της ανεξέλεγκτης ανάπτυξης έχει οδηγήσει στη διατύπωση διάφορων προσεγγίσεων που επιχειρούν να ερμηνεύσουν την οικολογική κρίση, οι οποίες αντικατοπτρίζονται επίσης σε διάφορες τάσεις εντός του οικολογικού κινήματος

Ένας τρόπος κατηγοριοποίησης των διάφορων προσεγγίσεων είναι να εισαγάγουμε μια διάκριση ανάμεσα στις βιοκεντρικές προσεγγίσεις, δηλαδή προσεγγίσεις οι οποίες εκλαμβάνουν τον άνθρωπο ως «τμήμα του δικτύου της ζωής» (π.χ. η προσέγγιση της Βαθιάς Οικολογίας), και στις κοινωνιοκεντρικές προσεγγίσεις, που κατά βάση εστιάζουν στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις τις οποίες αναπτύσσουν οι άνθρωποι μεταξύ τους.

Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες κοινωνιοκεντρικές προσεγγίσεις που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις αιτίες της οικολογικής κρίσης:

- *Την κοινωνική οικολογία*, η οποία ερμηνεύει τις αιτίες της σημερινής οικολογικής κρίσης με όρους των ιεραρχικών δομών της κυριαρχίας και της εκμετάλλευσης στην καπιταλιστική κοινωνία και, ως τέτοια, αντιπροσωπεύει μια σαφή προσπάθεια σύνθεσης του ελευθεριακού σοσιαλισμού ή/και αναρχισμού και της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας.
- *Τον οικοφεμινισμό*, που συγκροτείται με βάση την άποψη ότι

υπάρχει συσχετισμός της κυριαρχίας και καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες από τους άνδρες, δηλαδή την πατριαρχική δομή της κοινωνίας, με την κυριαρχία και εκμετάλλευση που υφίσταται η φύση από τον άνθρωπο.

- *Τον οικοσοσιαλισμό*, ο οποίος τονίζει τη σημασία των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών συνθηκών στην ανάλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων και, ως τέτοιος, αντιπροσωπεύει μια σύνθεση της μαρξιστικής θεωρίας και της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας.

Από την άλλη, η προσέγγιση της Βαθιάς Οικολογίας επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην ανάλυση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της οικονομίας της ανάπτυξης.

Οι υποστηρικτές της Βαθιάς Οικολογίας ισχυρίζονται ότι μπορούμε να εντοπίσουμε την αιτία της οικολογικής κρίσης στη μετά τον Διαφωτισμό ιστορική ταύτιση της προόδου με την οικονομική ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, διέξοδος στην κρίση αποτελεί η εγκατάλειψη των ιδεών περί προόδου, έτσι ώστε η σημερινή οικονομία της ανάπτυξης να μπορεί να αντικατασταθεί από μια «οικονομία στασιμότητας» ή ακόμη και από μια «φθίνουσα οικονομία». Παρομοίως, άλλοι προσεγγίζουν τη βιώσιμη ανάπτυξη με όρους «αναπτυξιακής πορείας προς μια κατάσταση στασιμότητας», δηλαδή μια κατάσταση που προϋποθέτει έναν «σταθερό πληθυσμό» – γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη ότι η προσέγγιση της Βαθιάς Οικολογίας υιοθετεί πλήρως τον μύθο περί υπερπληθυσμού.

Είναι φανερό ότι η Βαθιά Οικολογία εκλαμβάνει τις αιτίες της οικολογικής κρίσης ως το άμεσο αποτέλεσμα μιας ανθρωποκεντρικής προσέγγισης του φυσικού κόσμου, η οποία θεωρεί τις ανθρώπινες αξίες ως κανονιστικές και αποβλέπει στη χρήση της φύσης ως οργανου ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Συν τοις άλλοις, είναι σαφές ότι η προσέγγιση της Βαθιάς Οικολογίας θεωρεί τη σημερινή μη βιώσιμη ανάπτυξη περισσότερο πολιτισμικό παρά θεσμικό ζήτημα, θέμα αξιών και όχι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανόδου της οικονομίας της αγοράς και της δυναμικής της, που εκφράζεται με το μότο «ανάπτυξη ή θάνατος» και έχει οδηγήσει στη σημερινή περιβαλλοντική καταστροφή. Και όλα αυτά παρά το γεγονός ότι εί-

ναι μάλλον έωλος ο ισχυρισμός των εκπροσώπων της Βαθιάς Οικολογίας ότι ο ανθρωποκεντρισμός ευθύνεται τελικά για τη σημερινή παγκόσμια οικολογική καταστροφή. Πράγματι, ο ανθρωποκεντρισμός υπήρχε, ειδικότερα στην Δύση, πολύ πριν από την έναρξη της οικοκαταστροφικής διαδικασίας – περίπου δύο αιώνες πριν. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηρίξει κάποιος ότι εκείνο το οποίο έχει οδηγήσει στη σημερινή κρίση δεν είναι ο ανθρωποκεντρισμός αλλά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία της ανάπτυξης έπρεπε να θεμελιωθούν σε μια ιδεολογία η οποία δικαιολογούσε την καθολική ανθρώπινη κυριαρχία επί της φύσης. Σε τελική ανάλυση, ούτε η επιστήμη ούτε η τεχνολογία είναι αυτές που θα έπρεπε να κατηγορηθούν για τη σημερινή οικολογική κρίση.

Η τεχνολογία δεν υπήρξε ποτέ ουδέτερη όσον αφορά τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι υποστηρίζουν ότι η τεχνολογία είναι κοινωνικά ουδέτερη και αρκεί να τη χρησιμοποιήσουμε για τους σωστούς σκοπούς προκειμένου να ξεπεράσουμε όχι μόνο την οικολογική κρίση αλλά και την κοινωνική κρίση γενικότερα. Είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή παραγνωρίζει την κοινωνική θέσμιση της επιστήμης και της τεχνολογίας, καθώς και το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και ειδικότερα η εφαρμογή νέων τεχνικών συνδέονται άμεσα με την κοινωνική οργάνωση και την οργάνωση της παραγωγής.

Επιπροσθέτως, αυτό που δημιούργησε τη σημερινή οικοκαταστροφική μορφή οικονομικής οργάνωσης δεν ήταν η εκβιομηχάνιση γενικότερα αλλά ο συγκεκριμένος τύπος της οργάνωσης της παραγωγής, η οποία αναπτύχθηκε τους δύο τελευταίους αιώνες στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Συνεπώς, οι βασικές αιτίες της οικολογικής κρίσης είναι η οικονομία της αγοράς και το προϊόν της, η οικονομία της ανάπτυξης, και όχι τα συμπτώματά της, δηλαδή ο σημερινός τύπος τεχνολογίας και επιστημονικής έρευνας.

2

Περιβαλλοντική Ηθική: Οι βασικές έννοιες

Μέχρι τώρα έχει διατυπωθεί μια σειρά θεωριών Περιβαλλοντικής Ηθικής, οι οποίες δίνουν διαφορετικές απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον.

Ορισμένες θεωρίες υποστηρίζουν ότι οι ευθύνες μας απέναντι στο φυσικό περιβάλλον είναι μόνο έμμεσες. Επισημαίνουν, για παράδειγμα, ότι η ευθύνη της διατήρησης των φυσικών πόρων κατανοείται σε σχέση με την ευθύνη που έχουμε απέναντι σε άλλους ανθρώπους. Η ανθρωποκεντρική ηθική υποστηρίζει ότι μόνο τα ανθρώπινα όντα έχουν ηθική αξία.

Ζητήματα που κατά καιρούς απασχόλησαν το οικολογικό κίνημα, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, τα τοξικά απόβλητα κ.λπ., ήλθαν στο προσκήνιο στη βάση μιας ανθρωποκεντρικής θεώρησης, δηλαδή με το επιχείρημα ότι αποτελούν απειλή για την κατάσταση της υγείας των ανθρώπων. Έτσι, η ανθρωποκεντρική ηθική απλώς εφαρμόζει τις κλασικές ηθικές αρχές σε νέα κοινωνικά προβλήματα.

Μια επέκταση της ανθρωποκεντρικής ηθικής περιλαμβάνει και τις μελλοντικές ανθρώπινες γενεές ως αντικείμενα των ηθικών μας ευθυνών. Και αυτή η προσέγγιση παραμένει ανθρωποκεντρική, στη βάση τού ότι μόνο τα ανθρώπινα όντα έχουν ηθικό βάρος, διευρύνει όμως την ευθύνη μας, περιλαμβάνοντας ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν ακόμα υπάρξει. Ζητήματα τα οποία παλαιότερα προέβαλλε το οικολογικό κίνημα, όπως η διάθεση των πυρηνικών αποβλήτων, αντιμετωπίστηκαν και συζητήθηκαν στη βάση αυτής της θεώρησης.

Άλλες θεωρίες υποστήριξαν ότι έχουμε ηθική ευθύνη απέναντι και σε άλλες φυσικές υπάρξεις/οντότητες πέρα από τους ανθρώπους. Η μη ανθρωποκεντρική ηθική αποδίδει ηθικό status σε φυσικές υπάρξεις/οντότητες, όπως τα ζώα και τα φυτά. Τυπικά, η εν

λόγω προσέγγιση προϋποθέτει μια επέκταση και αναθεώρηση των κλασικών ηθικών αρχών και κανόνων. Ζητήματα που αφορούν την ηθική συμπεριφορά απέναντι στα ζώα, καθώς και ζητήματα που άπτονται της επαπειλούμενης εξαφάνισης διάφορων ειδών ζώων και φυτών, είναι ορισμένα από τα θέματα που αντιμετωπίστηκαν στο πλαίσιο της μη ανθρωποκεντρικής ηθικής.

Η περαιτέρω ανάπτυξη της Περιβαλλοντικής Ηθικής συμβαδίζει με τη μετατόπιση της εστίασης από μεμονωμένες υπάρξεις του φυσικού κόσμου σε σύνολα ή ολότητες, όπως τα είδη, οι πληθυσμοί, τα οικοσυστήματα. Η ολιστική ηθική υποστηρίζει ότι έχουμε μεγαλύτερη ηθική ευθύνη απέναντι σε κοινότητες οντοτήτων, παρά απέναντι στις μεμονωμένες οντότητες που απαρτίζουν τις κοινότητες.

Ο ολισμός, ο οποίος έχει άμεση σχέση με την επιστήμη της Οικολογίας, αναδεικνύει σοβαρά φιλοσοφικά ζητήματα σε σχέση με τις ατομικιστικές θεωρήσεις. Η ανάπτυξη μιας ολιστικής Περιβαλλοντικής Ηθικής απαιτεί από τους υποστηρικτές της να κινηθούν και στις περιοχές της Επιστημολογίας και της Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας, προκειμένου να επιτευχθεί μία πληρέστερη θεώρηση.

Ανθρωποκεντρισμός

Συγκεκριμένες προσεγγίσεις, επηρεασμένες από τις πρώτες φιλοσοφικές αναζητήσεις των περιβαλλοντικών κινήματων, υποστηρίζουν ότι η φύση είναι πηγή αφθονίας και πλούτου για τον άνθρωπο και ότι η εκμετάλλευσή της πρέπει να είναι συνετή, γιατί οι φυσικοί πόροι είναι πεπερασμένοι. Το σύστημα αξιών που δομείται με βάση τη συγκεκριμένη άποψη και τοποθετεί την ανθρώπινη ανάγκη για επιβίωση υπεράνω των αναγκών των άλλων έμβιων οργανισμών ονομάζεται ανθρωποκεντρισμός.

Ο ανθρωποκεντρισμός προάγει την ιδέα πως μόνο ο άνθρωπος μπορεί να είναι –ή να λειτουργεί ως– ηθικός παράγοντας μέσα στη φύση, ενώ η έννοια του σεβασμού προς το φυσικό περιβάλλον και προς τα άλλα όντα περιορίζεται στο πλαίσιο της προστασίας της φύσης από την ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση, αφού αυτό απαιτεί το συμφέρον του ανθρώπου. Τα φυτά, τα ζώα και τα άλλα είδη δεν είναι, ούτε λειτουργούν ως ηθικοί παράγοντες μέσα στις φυσικές διαδικασίες, όμως δικαιούνται προστασίας, επειδή καλύπτουν τις ανθρώπινες ανάγκες.

Η ανθρωποκεντρική θέση, που διαμορφώνεται μέσα από τις φιλοσοφικές αναζητήσεις στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, προσλαμβάνει τη φύση ως πηγή ευτυχίας, χαράς και ευεξίας για τον άνθρωπο. Η στάση και η συμπεριφορά του ανθρώπου κατευθύνονται προς την προστασία της φύσης, ούτως ώστε η τελευταία να διατηρείται εσαεί ως πηγή ευδαιμονίας. Στην προκειμένη περίπτωση, η φύση προσλαμβάνεται ως αυταξία, αλλά με την έννοια ότι ο άνθρωπος την προσεγγίζει μέσω μιας ενσυνείδητης σχέσης που συνάπτει μαζί της και καθορίζει τα όρια μιας λελογισμένης χρήσης της.

Σήμερα είναι επιβεβλημένες η επανεξέταση και η επαναθεμελίωση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, στην κατεύθυνση της δημιουργίας ενός νέου περιβαλλοντικού ήθους. Στη θέση του ανθρώπου ως κυρίαρχου της φύσης, θα πρέπει να διαμορφωθεί ένα πρότυπο ανθρώπου ο οποίος μπορεί να διακρίνει τον δεσμό που συνδέει άρρηκτα όλα τα όντα. Η αρχή αυτή αποτελεί την προϋπόθεση διατήρησης της φυσικής ισορροπίας και τάξης.

Βιοκεντρική – Φυσιοκεντρική Αντίληψη

Η στάση σεβασμού προς τη φύση διαμόρφωσε ένα διαφορετικό από το ανθρωποκεντρικό κοσμοείδωλο, αυτό του βιοκεντρισμού ή φυσιοκεντρισμού.

Οι υποστηρικτές της εν λόγω θεώρησης οραματίζονται μια οργάνωση της ζωής σε αρμονία με τη φύση, έχοντας μια διαφορετική αντίληψη για τη θέση και την αξία του ανθρώπινου είδους σε σχέση με τα άλλα όντα, με τα οποία συναποτελεί τη μεγάλη κοινότητα της ζωής πάνω στη Γη¹. Κυρίαρχο στοιχείο του σεβασμού στη φύση αποτελεί η απόδοση εγγενούς αξίας σε όλες τις μορφές ζωής². Ο βιοκεντρισμός³ αποτελεί την προϋπόθεση της φυσιοκεντρικής κοσμοαντίληψης.

1. Βλ. «Οι δυσκολίες μετάβασης από ένα ανθρωποκεντρικό σε ένα φυσιοκεντρικό κοσμοείδωλο», σελ. 211, στο Ε. Παπαδημητρίου (1999).

2. Α. Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Ηθική*, Αθήνα: Gutenberg, 2002.

3. Εισηγητής της ιδέας του βιοκεντρισμού θεωρείται ο Α. Lovejoy, ο οποίος με το έργο του *The Great Chain of Being*, Cambridge UP, Cambridge 1936, άνοιξε τη συζήτηση της σχετικής προβληματικής. Βλ. επίσης Mc Ginn Collin, «Evolution,

Οι βασικές αντιλήψεις που αποτελούν τον πυρήνα της βιοκεντρικής αντίληψης, σύμφωνα με τον Taylor⁴, μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Οι άνθρωποι είναι μέλη της γήινης κοινότητας ζωής, με την ίδια έννοια, με την ίδια αξία και με τους ίδιους όρους με τα άλλα έμβια όντα.
- Το ανθρώπινο είδος μαζί με τα άλλα είδη αποτελούν στοιχεία σε ένα σύστημα αλληλεξάρτησης, με τέτοιον τρόπο, ούτως ώστε η επιβίωση κάθε έμβιου όντος και οι δυνατότητές του να επιβιώνει και να ευδοκίμει να εξαρτώνται, πέρα από τις φυσικές συνθήκες, και από τις σχέσεις του τόσο με τα άλλα έμβια όντα όσο και με την αβιοτική φύση.
- Όλοι οι οργανισμοί αποτελούν τελεολογικά κέντρα ζωής, με την έννοια ότι το καθένα είναι ένα μοναδικό ον, το οποίο έχει την ιδιαιτερότητά του και επιδιώκει το δικό του καλό με τον δικό του τρόπο.
- Οι άνθρωποι δεν έχουν μεγαλύτερη εγγενή αξία από τα άλλα έμβια όντα.

Η αποδοχή αυτών των θέσεων σημαίνει ότι κάποιος προσεγγίζει υπό άλλη οπτική την ανθρώπινη ζωή και τη σχέση του ανθρώπου με τα άλλα έμβια όντα και την αβιοτική φύση. Το βιοκεντρικό κοσμοείδωλο παρέχει έναν χάρτη του φυσικού κόσμου που επιτρέπει να δούμε πού βρίσκεται ο άνθρωπος και πώς εντάσσεται στο γενικότερο σχήμα των σχέσεων με τα άλλα όντα.

Με βάση τα παραδοσιακά κριτήρια της φιλοσοφίας, η βιοκεντρική αντίληψη είναι μια φιλοσοφική κοσμοθεωρία και κοσμοαντίληψη. Η κοσμοαντίληψη αυτή καθιστά τους ανθρώπους ευαίσθητους σε ό,τι αφορά τη σχέση τους με τα διάφορα οικοσυστήματα, ώστε να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως ένα είδος μεταξύ άλλων και να συνειδητοποιούν πλήρως την κοινή τους καταγωγή με τις διάφορες μορφές ζωής που μοιράζονται τη Γη ως ισότιμα μέλη ολόκληρης της κοινότητας⁵.

Animals and the Basis of Morality», *Inquiry* 22, 1979, σελ. 23-99, και K. Goodpaster, «From Egoism to Environmentalism», στο *Ethics and Problems of the 21st Century*, Indiana UP, Indiana 1979.

4. P. W. Taylor (1981), «The Ethics for Respect for Nature», *Environmental Ethics* 3(3), σελ. 197 -218.

5. Robert Goodin, «Ethical Reasons for Environmental Protection», στο R. Elliot και

Όμως, το να εκλάβουμε τους εαυτούς μας ως ισότιμα μέλη της γήινης κοινότητας ζωής δεν είναι εύκολο. Αυτό συμβαίνει γιατί η δομή και η οργάνωση της κοινωνίας στην οποία ζούμε διέπονται από την ανθρωποκεντρική αντίληψη, η παιδεία και η κουλτούρα κυριαρχούνται από το ανθρωποκεντρικό κοσμοείδωλο, η δε κοσμοαντίληψη που στηρίζεται στην ανθρώπινη ανωτερότητα και στο ότι οι άνθρωποι διαθέτουν μια εγγενώς ανώτερη αξία έναντι των άλλων ειδών είναι παγιωμένη και εμποτίζει την ηθική και τις κοινωνικές πρακτικές.

Η μετάβαση από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Βιοκεντρισμό

Για να ξεπεραστούν αυτά τα προβλήματα και να καταστεί δυνατή η μετάβαση από το κυρίαρχο ανθρωποκεντρικό κοσμοείδωλο σε μια βιοκεντρική στάση ζωής, οι άνθρωποι θα πρέπει, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της βιοκεντρικής άποψης, να συνειδητοποιήσουν ότι όπως και τα άλλα μέλη της κοινότητας της ζωής, είναι αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν ορισμένες βιολογικές και φυσικές ανάγκες για την επιβίωσή τους.

Οι άνθρωποι, όπως και τα άλλα μέλη της κοινότητας της ζωής, προσβλέπουν στο δικό τους καλό, η πραγματοποίηση του οποίου εξαρτάται από συνθήκες τις οποίες ενίοτε αδυνατούν να ελέγξουν. Αν και οι έννοιες της ελευθερίας της βούλησης, της αυτονομίας και της κοινωνικής ελευθερίας έχουν εφαρμογή μόνο σε ανθρώπους, υποστηρίζεται ότι υπάρχει και μια έννοια της ελευθερίας που ισχύει εξίσου για κάθε ζωντανό ον, είτε είναι άνθρωπος είτε όχι, στην προσπάθειά του να επιτύχει το δικό του καλό.

Έχει τεκμηριωθεί επιστημονικά και είναι γενικά αποδεκτό ότι σε σχέση με τα άλλα είδη, ο άνθρωπος έχει εμφανιστεί πρόσφατα στον πλανήτη. Πρόκειται για έναν νέο επισκέπτη σε μια τάξη ζωής που είχε ήδη εγκαθιδρυθεί για εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια προτού αυτός υπάρξει. Τέλος, είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι, ενώ οι άνθρωποι δεν μπορούν να ζήσουν χωρίς τα άλλα όντα, αυτά μπορούν να ζήσουν και χωρίς τους ανθρώπους.

Αυτές οι εμπειρικές διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο φυσικός κόσμος είναι ένα σύστημα αλληλεξάρτησης, οι ατομικοί οργανισμοί αποτελούν τελεολογικά κέντρα ζωής (με την έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω), καθώς και ότι η ανωτερότητα των ανθρώπων είναι ένας μύθος. Η απομυθοποίηση της εν λόγω ανωτερότητας εμπλουτίζει τη φιλοσοφική προβληματική και αποτελεί κίνητρο αμφισβήτησης της τωρινής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, τροποποιώντας και τη στάση του απέναντί τους.

Η εδραίωση της φυσιοκεντρικής-βιοκεντρικής κοσμοαντίληψης συντελεί στο να συνειδητοποιήσουν οι άνθρωποι ότι τα δάση, η άγρια φύση και η αβιοτική φύση έχουν δική τους εγγενή αξία, ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες ανάγκες και αξίες. Αυτή η θεώρηση της φύσης οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό της μέχρι τώρα ανθρωποκεντρικής περιβαλλοντικής ηθικής.

Η διαδικασία υπέρβασης του ανθρωποκεντρικού κοσμοειδώλου εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από το αν ο άνθρωπος θα μπορέσει να αλλάξει τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους και με τη φύση, καθώς και αν η ηθική, το δίκαιο και η πολιτική θα εκλαμβάνονται όχι με αφετηρία τον εαυτό του, αλλά μέσα από την ευρύτερη σχέση με τη φύση και την κοινωνία.

Το ζήτημα της αντικειμενικότητας των ηθικών αξιών

Ο I. B. Berkson⁶ επισημαίνει ότι η ανθρώπινη ηθική στη δυτική φιλοσοφική παράδοση είναι βαθιά ριζωμένη στην άποψη ότι είτε ο Θεός, είτε η Φύση κανονικοποιεί τις ανθρώπινες αξίες.

Από την περίοδο του Διαφωτισμού, η αναφορά στη Φύση έχει οδηγήσει σε μια ανασυγκρότηση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών θεσμών. Σήμερα, καθώς η οικολογική κρίση έχει καταστεί το πρωταρχικό χαρακτηριστικό της βιομηχανικής εποχής, καταβάλλονται

6. I. B. Berkson, *Ethics, Politics and Education*, University of Oregon Press, 1968, σελ. 65.

επίμονες προσπάθειες για την αναγνώριση των εγγενών αξιών της Φύσης στη θεωρητική θεμελίωση της Περιβαλλοντικής Ηθικής.

Το έργο του Aldo Leopold και η *Βαθιά Οικολογία* του Naess⁷ αποτελούν ταυτόσημες προσπάθειες για την αναγνώριση των εγγενών αξιών της φύσης. Συγκεκριμένα, ο Aldo Leopold⁸ υποστηρίζει ότι «*Έχουμε μια καλά αρθρωμένη ηθική, που αφορά "τον άνθρωπο απέναντι στον άνθρωπο". Αυτό που χρειαζόμαστε είναι μια ανάλογη ηθική για τον "άνθρωπο απέναντι στη Γη – land"*». Εδώ ο Leopold αναφέρεται στον όρο «land» ως ένα οικοσύστημα το οποίο περιλαμβάνει το έδαφος, το νερό, τη χλωρίδα και την πανίδα. Στην κριτική του για την εκμετάλλευση της φύσης από τον άνθρωπο, ο Leopold θεωρεί ότι είναι σημαντικό να «*αλλάξουμε τον ρόλο των homo sapiens, ώστε από κατακτητές της κοινότητας της Γης να μετατραπούν σε απλά μέλη και πολίτες της*».

Με παρόμοιο τρόπο, ο Naess⁹ προωθεί την ιδέα της «Βαθιάς Οικολογίας» προκειμένου να ξεφύγει απ' αυτό που αποκαλεί ανθρωποκεντρική «Ρηχή Οικολογία», η οποία ασχολείται μόνο με το πρόβλημα της συντήρησης των φυσικών πόρων και του ελέγχου της ρύπανσης για την προστασία των ανθρώπων. Ο Naess υποστηρίζει ότι μια ηθική για τα περιβαλλοντικά ζητήματα πρέπει να προχωρά και πέρα από την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών και επιδιώξεων. Κατά τα λεγόμενά του, «*Απαιτείται μια νέα Ηθική, η οποία θα αγκαλιάζει τα φυτά και τα ζώα καθώς και τους ανθρώπους, προκειμένου οι ανθρώπινες κοινωνίες να ζήσουν αρμονικά με τον φυσικό κόσμο από τον οποίο εξαρτώνται για επιβίωση και ευημερία*». Έτσι, προτείνει την αρχή του «βιοκεντρικού ισοτισμού», η οποία διακηρύσσει πως όλα τα μέλη της βιόσφαιρας μοιράζονται ίσα δικαιώματα για ζωή και ευημερία.

Επιπλέον, ο Leopold υποστηρίζει ότι «*Κάτι είναι σωστό όταν τείνει να διατηρήσει την ακεραιότητα, τη σταθερότητα και την ομορφιά της βιοτικής κοινότητας. Είναι λάθος όταν τείνει προς κάτι άλλο*».

7. Arne Naess, «The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects», *Philosophical Inquiry* 8, no. 1-2, σελ. 10-31.

8. A. Leopold, *A Sand County Almanac and Sketches Here and There*, Oxford University Press, 1949, σελ. 203.

9. Arne Naess, «The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects», *Philosophical Inquiry* 8, 1986, σελ. 12.

Κατά την άποψή του, ο πρωταρχικός σκοπός της Περιβαλλοντικής Ηθικής είναι να αναδείξει έναν τρόπο συνεργασίας μέσα στην κοινότητα της Γης. Υποστηρίζει ότι *«Μια Ηθική, από οικολογική σκοπιά, είναι ένας περιορισμός στην ελευθερία δράσης, μέσα στα πλαίσια του αγώνα για επιβίωση. Μια Ηθική, από φιλοσοφική σκοπιά, είναι η διαφοροποίηση ανάμεσα στο κοινωνικό και το αντικοινωνικό»*.

Στην ίδια λογική με την Ηθική της Γης του Leopold, ο Naess πιστεύει ότι ο πλούτος και η ποικιλία των μορφών ζωής συμβάλλουν στην πραγματοποίηση αυτών των αξιών.

Οι Leopold και Naess τονίζουν πως τα ανθρώπινα όντα δεν θα πρέπει να θεωρούν ότι κατέχουν μια προνομιακή θέση μέσα στην κοινότητα της Γης. Αντ' αυτού, επεκτείνουν το πλαίσιο της παραδοσιακής ανθρώπινης ηθικής, ούτως ώστε να αναγνωρίσουν ότι όλα τα μέλη της κοινότητας της Γης έχουν ίδιο ηθικό βάρος.

Πιστεύουν ότι η αρχή της ισότητας, αρθρωμένη στην ηθική των σχέσεων «ανθρώπου προς άνθρωπο», πρέπει να εφαρμοστεί και στην κοινότητα της Γης. Μέσα σε μια τέτοια περιεκτική, ηθική κοινότητα, όλα τα έμψυχα όντα είναι ηθικά υπολογίσιμα και τα ανθρώπινα όντα οφείλουν να διατηρούν την «ακεραιότητα», την «ποικιλία», τη «σταθερότητα» και την «ομορφιά» της κοινότητας της Γης.

Ακολουθώντας τους Leopold και Naess, περιβαλλοντικοί φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι η αναγνώριση των ιδιαίτερων αξιών όλων των έμψυχων όντων είναι εξαιρετικά σημαντική. Πιο συγκεκριμένα, υποθέτουν ότι οι εγγενείς αξίες των φυσικών οντοτήτων ή της φύσης ως συνόλου είναι ανεξάρτητες από την ανθρώπινη συνείδηση.

Ο Tom Regan,¹⁰ παραδείγματος χάριν, υποστηρίζει ότι *«Η ύπαρξη εγγενούς αξίας σε μία φυσική οντότητα είναι ανεξάρτητη απ' οποιαδήποτε αντίληψη ή εκτίμηση που μπορεί να έχει γι' αυτό ένα ενσυνείδητο ον»*.

Επιπροσθέτως, ορισμένοι περιβαλλοντικοί φιλόσοφοι πιστεύουν ότι οι εγγενείς αξίες της φύσης, εμπλουτισμένες με τα πορίσματα της Επιστήμης της Οικολογίας, αποκτούν την κατάλληλη υποστήριξη για να θεωρηθούν «αντικειμενικές».

10. Tom Regan, *Deep Ecology*, Pegrine Smith Books, 1985, σελ. 71.

Σύμφωνα με την Beihl,¹¹ «*Το ζήτημα της Οικολογίας εγείρει, για ακόμη μία φορά, την ανάγκη για αντικειμενική ηθική [...] Θα πρέπει, για ακόμη μια φορά, να βρούμε μια ηθική που να βασίζεται στην αντικειμενικότητα. Η βασική υπόθεση για μια τέτοια ριζική, μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση είναι οι ιδιαίτερες και αντικειμενικές αξίες των φυσικών οντοτήτων και διαδικασιών να μας παρέχουν συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές για οικολογικά υπεύθυνη δράση*».

Ο J.B. Callicot,¹² από την άλλη, υποστηρίζει ότι «*Δεν μπορεί να υπάρξει αξία που να μη φέρει την υποκειμενικότητα αυτού που αξιολογεί [...] κάθε αξία εξαρτάται από την οπτική γωνία εκείνου που τη βλέπει. Συνεπώς, η αξία που αποδίδεται στο οικοσύστημα εξαρτάται από τον άνθρωπο*».

Με άλλα λόγια, τα ανθρώπινα όντα είναι αναπόσπαστο τμήμα της φύσης, άρα οι ανθρώπινες πράξεις δεν θα πρέπει να εξαιρούνται από το σύνολο των εγγενών αξιών της, όπως, για παράδειγμα, η «ακεραιότητα», η «ποικιλία», η «σταθερότητα» και η «ομορφιά», όπως τις καθορίζουν οι Leopold και Naess. Εξάλλου, οι άνθρωποι είναι εκείνοι που δημιουργούν επιστημονικούς κλάδους όπως η Οικολογία, για να διατυπώσουν τις «αντικειμενικές» αξίες της φύσης.

Επιπλέον, οι εγγενείς αξίες της φύσης, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι είναι βαθιά ριζωμένες στην αντικειμενικότητα, δεν μας οδηγούν κατ' ανάγκην σε μια κοινή αντίληψη για συγκεκριμένες ηθικές πράξεις. Για παράδειγμα, μπορεί να πιστεύουμε ότι η «ποικιλία» και η «σταθερότητα» ως ιδιαίτερες και αντικειμενικές αξίες της φύσης αυτοαποκαλύπτονται και είναι αδιαμφισβήτητες. Όμως, οι άνθρωποι πρέπει να αναλογιστούν κατά πόσο θέλουν να κάνουν πράγματι μια συνειδητή επιλογή και να προστατεύσουν τα υπό εξαφάνιση είδη, ή να αποφασίσουν να μην επέμβουν στο περιβάλλον, μπροστά στον κίνδυνο, επί παραδείγματι, μιας «φυσικής» πυρκαγιάς.

Πιο συγκεκριμένα, είναι υπαρκτή η διαμάχη όσον αφορά την αντικειμενικότητα των εγγενών αξιών των φυσικών οντοτήτων και της φύσης ολόκληρης. Όμως, είναι ξεκάθαρο ότι η αντίληψη περί

11. Janet Beihl, *Rethinking Ecofeminist Politics*, South End, Boston 1991, σελ. 21.

12. J.B. Callicot, *In Defense of the Land Ethic*, State University of New York Press, 1989, σελ. 27.

«αντικειμενικών» αξιών της φύσης δεν προδιαγράφει αυτομάτως συγκεκριμένους και αποδεκτούς τρόπους δράσης. Εντούτοις, εδώ επιβάλλεται να τονιστεί ότι η προσέγγιση που στηρίζει την άρνηση της ανάμειξης της ανθρώπινης συνείδησης στη διαμόρφωση των «ιδιαιτέρων» αξιών της φύσης αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια να επεκτείνουμε τα όρια της ηθικής μας κοινότητας. Η ανθρωποκεντρική προοπτική δεν θα πρέπει να εμποδίσει την πρόθεση για την εγκαθίδρυση ενός περιεκτικού πλαισίου ανθρώπινων ηθικών αρχών, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα σύγχρονα οικολογικά προβλήματα αναπόφευκτα μας οδηγούν στο να αμφισβητήσουμε τη νομιμότητα της ανθρώπινης κυριαρχίας επί της φύσης.

Όπως επισημαίνει ο C. D. Stone,¹³ ο συλλογισμός για τα οικολογικά προβλήματα έχει αναπτυχθεί ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με τα άλλα ανθρώπινα όντα.

Όσοι αποδέχονται μια ηθική για το περιβάλλον, δεσμεύονται στην προώθηση της αναγνώρισης των ιδιαίτερων αξιών των μη ανθρώπινων όντων και της φύσης ως συνόλου. Η αναγνώριση είτε των ιδιαίτερων αξιών, είτε των λειτουργικών αξιών της φύσης, βοηθά στην επίλυση των οικολογικών προβλημάτων. Πέρα απ' αυτό, όμως, πρέπει να τονιστεί ότι και ο μη ανθρωποκεντρικός τρόπος σκέψης στην πραγματικότητα απορρέει από ανθρωποκεντρικές, παραδοσιακές, ηθικές αρχές.

Η ανθρώπινη ηθική δεν είναι αναγκαίο να περιορίζεται στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Είναι αλήθεια ότι η Περιβαλλοντική Ηθική εκτείνεται πέραν των ηθικών αρχών οι οποίες εστιάζουν στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, και απευθύνεται στις προδιαθέσεις μας σχετικά με τη συμπεριφορά μας απέναντι στη φύση.

Παρ' όλα αυτά, η Περιβαλλοντική Ηθική θα πρέπει να εγκαθιδρυθεί πάνω σε ένα διαλεκτικό σύστημα: Τα ανθρώπινα όντα είναι μέρος της φύσης, και η φύση και η κοινωνία συσχετίζονται. Υπό αυτήν τη σκοπιά, η προσπάθεια να διαχωρίσουμε την Περιβαλλοντική Ηθική από τις ηθικές αρχές που διέπουν τις σχέσεις των ανθρώπων βασίζεται σε μια διχοτομία μεταξύ φύσης-κοινω-

13. Christopher D. Stone, *Earth and Other Ethics: The case for Moral Pluralism*, Harper and Row Publishers, 1987, σελ. 20-27.

νίας, η οποία είναι μία από τις σημερινές αιτίες των οικολογικών προβλημάτων. Η φύση δεν συνιστά μια αποσπασματική, στατική οντότητα, αλλά έναν πολύπλοκο ιστό ζωής. Οι ηθικές ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα για τα περιβαλλοντικά προβλήματα πρέπει να άπτονται κάθε ένδειξης για την απορρύθμιση αυτού του ιστού της ζωής. Έτσι, μια ηθική εξέταση των οικολογικών προβλημάτων δεν πρέπει να διαχωρίζεται από τις ανθρώπινες ηθικές αρχές. Ο πόλεμος, παραδείγματος χάριν, και η ταξική εκμετάλλευση επιβάλλεται να μην προσεγγίζονται ως υποδεέστερα ζητήματα έναντι οικολογικών προβλημάτων, όπως η ρύπανση της ατμόσφαιρας και του νερού, ο αφανισμός της άγριας φύσης και ζωής κ.λπ. Το να είμαστε προσεκτικοί στις καθημερινές μας δραστηριότητες και πρακτικές απαιτεί επίπονη προσπάθεια, αλλά μια τέτοια στάση μπορεί πράγματι να κάνει τη διαφορά. Εξάλλου, η συσσώρευση, σε καθημερινή βάση, εκατομμυρίων ανθρώπων, φαινομενικά ασήμαντων δραστηριοτήτων, όπως η κίνηση των αυτοκινήτων ή η εξοικονόμηση ενέργειας, έχουν μια ευκρινή αλλά και δραστική επίδραση είτε στην επιδείνωση, είτε στον μετριασμό των σημερινών οικολογικών προβλημάτων. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο το οικολογικό κίνημα συνήθως ασχολείται και με άλλα ζητήματα, όπως, κινήματα κατά στρατιωτικών επεμβάσεων και πυρηνικών δοκιμών, την ανεξέλεγκτη χρήση της τεχνολογίας, την οικονομική εκμετάλλευση του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου κ.λπ.

Μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των ηθικών αρχών που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις και των ηθικών αρχών που διέπουν τη σχέση ανθρώπου-φύσης δεν είναι δόκιμη και δεν θα τελεσφορήσει, αν το πλαίσιο της Περιβαλλοντικής Ηθικής δεν καταστεί καθολικό και περιεκτικό.

Επιπλέον, η ηθική μας συνείδηση αναπόφευκτα εμπλέκεται στη διαμόρφωση των εγγενών αξιών των φυσικών αντικειμένων και διαδικασιών που αντιλαμβανόμαστε. Συνεπώς, είναι σημαντικό να θέσουμε σε ισχύ τον ανθρώπινο ηθικό αναστοχασμό προκειμένου να αντιμετωπίσουμε τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Πάνω απ' όλα, όμως, επιβάλλεται να κατανοήσουμε ότι η λύση της διαμάχης αξιών δεν μπορεί να συνιστά έναν ατομικό προσωπικό στόχο, αλλά χρειά-

ζεται μια συλλογική προσπάθεια, όπως και η αναστοχαστική εξέταση των ηθικών στερεοτύπων και η διερεύνηση των πιθανοτήτων εγκαθίδρυσης νέων ηθικών προτύπων μέσα στην ηθική μας κοινότητα.

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση απηχεί τις προσπάθειες της σημερινής ενήλικης γενιάς να επεκτείνει την ανθρώπινη ηθική κοινότητα, να συζητήσει κάποιες ουσιώδεις μεταρρυθμίσεις των παραδοσιακών αξιών και να εγκαθιδρύσει νέες αξίες. Όπως σημειώνει ο Dale Jamieson,¹⁴ «*Η αναμόρφωση των αξιών μας είναι μέρος του να κατασκευάσουμε νέες ηθικές, πολιτικές και νομικές έννοιες και τελικά μια νέα τάξη πραγμάτων*».

Κατ' αναλογία, είναι απαραίτητο να εκλάβουμε την Περιβαλλοντική Ηθική ως αναπόσπαστο μέρος του περιβαλλοντικού κινήματος, που απορρέει από μια προσπάθεια να εξερευνήσουμε περαιτέρω νέα ηθικά πρότυπα όσον αφορά τα σύγχρονα οικολογικά προβλήματα. Η διαμόρφωση νέων πολιτιστικών αξιών και ηθικών προτύπων είναι μια κοινωνική διαδικασία. Θα πρέπει να είμαστε αφοσιωμένοι στη διαμόρφωση μιας συναίνεσης προκειμένου να ενθαρρύνουμε τη δι-υποκειμενική αναγνώριση των ηθικών μας ευθυνών προς την οικολογική κοινότητα.

Η διαμάχη για τον Ανθρωποκεντρισμό

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιστημονική μελέτη της φύσης αποτελεί προϋπόθεση για την αναγνώριση και την εκτίμηση των ιδιαίτερων αξιών της ως το «κλειδί» για τον επαναπροσδιορισμό των οικολογικών και πολιτιστικών πρακτικών. Θεωρητικοί της Περιβαλλοντικής Ηθικής, όπως ο Holmes Rolston, κατέβαλαν προσπάθειες προκειμένου να επιτύχουν την αναγνώριση των εγγενών αξιών των μη ανθρώπινων όντων και του φυσικού περιβάλλοντος.

Η αναγνώριση είτε των εγγενών είτε των λειτουργικών αξιών της φύσης μπορεί να λειτουργήσει δεσμευτικά όσον αφορά την επίλυση των οικολογικών προβλημάτων. Επιπροσθέτως, οι πρό-

14. Dale Jamieson, «Ethics, Public Policy and Global Warming», στο *Applied Ethics: A Reader*, Ed. Earl R. Winkler & Jerrold R. Coombs, Blackwell, 1993, σελ. 324.